

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА СПАДКОВОГО ПРАВА: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ

Ватрас В.А.,

*професор Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова*

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6822-7442>

Ватрас В.А. Міжнародні та національні джерела спадкового права: до питання про визначення змісту

В науковій статті автор провів наукове дослідження поняття та змісту міжнародних та національних джерел спадкового права. На підставі проведеного дослідження автор дійшов висновку, що систему джерел спадкового права України можна представити в наступному вигляді: I. Основа спадкового законодавства (ст. 41 Конституції України). II. Міжнародні договори та національне право, які регулюють спадкові відносини, ускладнені іноземним елементом: Закон України «Про міжнародне приватне право», Конвенція щодо колізії законів, які стосуються форми заповідальних розпоряджень, Конвенція про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах, двосторонні договори про правову допомогу та правові відносини в цивільних і сімейних справах, які врегульовують питання спадкування, консульські конвенції в частині врегулювання питань спадкування. III. Акти цивільного законодавства, які врегульовують спадкові правовідносини: Цивільний кодекс України, окремі норми, які містяться у інших законах України та прирівнених до них нормативно-правових актах із спадкових питань (в тому числі Сімейний, Податковий, Земельний, Цивільний процесуальний кодекси; закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про нотаріат», «Про авторське право і суміжні права» та ін.), постанови Кабінету Міністрів України та правові акти Міністерства юстиції України із питань, пов'язаних із спадковими правовідносинами. IV. Правовий звичай або договір, в тому числі спадкові договори, договори спадкоємців про визначення черговості та розміру спадкових часток. V. Судова практика із спадкових питань: постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування», лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування». VI. Рішення Конституційного Суду України, ухвалені щодо офіційного тлумачення норм спадкового права, в тому числі у справі про право на обов'язкову частку у спадщині повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця

Ключові слова: спадкування, спадкове право, джерела права, джерела спадкового права, міжнародне спадкове право, спадщина.

Vatras V.A. International and national sources of inheritance law: on the question of definition of content

In the scientific article the author conducted a scientific study of the concept and content of international and national sources of inheritance law. Based on the study, the author concluded that the system of sources of inheritance law of Ukraine can be represented as follows: I. The basis of inheritance law (Article 41 of the Constitution of Ukraine). II. International treaties and national law governing inheritance relations complicated by a foreign element: the Law of Ukraine "On Private International Law", the Convention on the Conflict of Laws Concerning the Form of Testamentary Dispositions, the Convention on Legal Assistance and Legal Relations in Civil, Family and Criminal Matters, bilateral agreements on legal assistance and legal relations in civil and family matters governing the issue of inheritance, consular conventions regarding the settlement of inheritance issues. III. Acts of civil law that regulate inheritance: Civil Code of Ukraine, including Book Six, certain rules contained in other laws of Ukraine and equivalent regulations on inheritance issues (including Family, Tax, Land, Civil procedural codes, laws of Ukraine "On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine", "On notaries", "On copyright and related rights", etc.), resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and legal acts of the Ministry of Justice of Ukraine on issues related to inheritance. IV. Legal custom or contract, including inheritance agreements, agreements of heirs to determine the order and size of inheritance shares. V. Judicial practice on inheritance issues: resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine "On judicial practice in cases of inheritance", letter of the Supreme Specialized Court of Ukraine on civil and criminal

cases “On judicial practice of civil cases of inheritance”. VI. Decisions of the Constitutional Court of Ukraine adopted on the official interpretation of the rules of inheritance law, including in the case of the right to a mandatory share in the inheritance of adult incapacitated children of the testator

Key words: inheritance, inheritance law, sources of law, sources of inheritance law, international inheritance law, inheritance. adult incapacitated children of the testator

Постановка проблеми. Спадкове право як підгалузь цивільного права відіграє значну у роль у правовому регулюванні цивільних правовідносин особливого виду – які складаються у зв’язку зі смертю особи і спрямовані на забезпечення як майнових інтересів померлої особи, яка зробила відповідне заповідальне розпорядження на користь інших осіб, інтересів членів сім’ї померлої особи, зокрема тих, які в силу свого віку або стану здоров’я потребують особливого врахування своїх майнових інтересів за рахунок майна померлої особи, навіть якщо вони не мають права на спадщину за заповітом. В такому аспекті велике значення має наукове дослідження не тільки основних інститутів спадкового права, а також теоретико-правових та прикладних проблем, які виникають у цій сфері, а й дослідження джерельної бази правового регулювання спадкових правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання спадкових правовідносин, хоч і було предметом окремих досліджень таких учених, як В. В. Долинська, С. С. Желонкін, Ю. О. Заїка, І. Л. Корнєєва, О. В. Мананніков, О. П. Попова, У. О. Слабошпицька, В. Л. Толстих, Т. С. Хороша, О. В. Церковна, однак зазначені науковці не здійснили комплексного дослідження даного питання, а тому доцільно дане питання розглянути в межах цієї наукової статті.

Метою статті є розкриття поняття та змісту міжнародних та національних джерел спадкового права.

Виклад основного матеріалу.

Говорячи про джерела спадкового права, слід згадати, що таке джерело права взагалі і які їх види виділяють в теорії права. Джерело права – це форма вираження і закріплення правової норми [1, с. 28]; система зовнішніх форм права, в яких містяться правові норми [2, с. 9]; спосіб встановлення правил, що регулюють спадкові правовідносини [3, с. 45]; об’єкти об’єктивного світу та свідомості, які створюють право (відповідні економічні, політичні та соціальні умови, які сприяють виникненню, зміні та припиненню правових норм, правова свідомість, ідеологія, сукупність певних правових ідей, які стають передумовою правотворчого процесу), об’єктивні та суб’єктивні передумови виникнення права і зовнішня форма вираження права, зовнішня форма вираження права, закріплення його в спеціальних документах або санкціонування існуючих соціальних норм [4, с. 15].

Зважаючи на те, що спадкове право є підгалуззю цивільного права, то джерела спадкового права в цілому підпорядковуються змісту поняття «джерела цивільного права», тому при визначенні видів джерел спадкового права можна звернутися до змісту ст. ст. 4, 6, 7 та 10 Цивільного кодексу України. Відповідно до даних положень Цивільного кодексу, джерелами цивільного (а значить – і спадкового) права є Цивільний кодекс України, інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу України, акти Президента України у випадках, встановлених Конституцією України, постанови Кабінету Міністрів України, в тій частині, в якій вони не суперечать положенням Цивільного кодексу України або іншому закону, а також нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, міжнародні договори, які мають пріоритет перед національним законодавством, а у випадках, не врегульованих актами цивільного законодавства – джерелами є також договір або правовий звичай [5].

Якщо говорити про джерела спадкового права, то безумовно найважливішим нормативно-правовим актом, як з питань спадкування, так і з інших питань в Україні є Конституція України, яка має найвищу юридичну силу. Так, ст. 41 Конституції України встановлюється тріада повноважень власника: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [6, с. 5]. Оскільки елементом права розпорядження власністю є і право розпорядження нею на випадок смерті, то держава гарантує не лише право приватної власності, а й право спадкування, тому фактично дана стаття поширюється і на спадкові правовідносини. Зважаючи на те, що конституції ряду країн, зокрема, Республіки Білорусь (ст. 44), Республіки Болгарія (ст. 17), Естонської Республіки (ст. 32), Республіки Македонія (ст. 30), Республіки Молдова (ст. 46), Республіки Угорщина (ст. 41), Республіки Узбекистан (ст. 36), Республіки Хорватія (ст. 48), Російської Федерації (ст. 35), Словацької Республіки (ст. 20), Чеської Республіки (ст. 11 Хартії основних прав та свобод) визначають право на успадкування як конституційне право особи, О. І. Заїкою висувалася пропозиція доповнити ст. 41 Конституції України положенням про гарантування права на успадкування» [7, с. 34].

Спадкові правовідносини з іноземним елементом в Україні врегульовуються Законом України «Про міжнародне приватне право», а саме розділом X «Колізійні норми щодо спадкування» [8], а також універсальні міжнародні договори у вигляді конвенцій, метою яких є уніфікація правових норм на міжнародному рівні, пошук однакового регулювання в міжнародному цивільному обороті [9, с. 105]. Серед універсальних міжнародно-правових актів, які регулюють спадкові правовідносини, необхідно вирізнити Вашингтонську конвенцію про міжнародну форму заповіту 1973 р.; Страсбурзьку конвенцію про створення системи реєстрації заповітів 1973 р.; Конвенцію щодо колізії законів, які стосуються форми заповідальних розпоряджень 1961 р.; Конвенцію про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 2002 р. та інші [10, с. 26].

Сьогодні Україна має чинні двосторонні договори про правову допомогу та правові відносини в цивільних і сімейних справах з 32 країнами, однак прямо визначають колізійні питання спадкування лише угоди з Болгарією, В'єтнамом, Гонконгом, Грецією, Естонією, Кіпром, КНДР, Кубою, Латвією, Литвою, Македонією, Польщею, Туреччиною, Узбекистаном, Фінляндією, Чехією, країнами колишньої Югославії. Зазначені договори регламентують один із базових принципів регулювання спадкових правовідносин – принцип зрівнювання в правах, в більшості випадків визначають право країни, яка компетентна визначити порядок спадкування рухомого й нерухомого майна, визначають компетентний правопорядок, який регламентує форму заповіту, регулюють порядок провадження в справах про спадкування, передбачають, що органи однієї договірної держави зобов'язані вжити весь передбачений національним законодавством комплекс заходів з охорони успадкованого майна [10, с. 27-28].

До джерел міжнародного права з питань спадкування також належать консульські конвенції, головна мета яких забезпечення інтересів українських громадян через консулів у випадках, коли ці громадяни не мають можливості своєчасно захистити свої права (в тому числі спадкові) й не призначили керуючого (всього є 35 чинних консульських конвенцій, підписаних Україною).

Основним національним актом спадкового права є Цивільний кодекс України а саме його книга Шоста «Спадкове право», яка визначає основні питання спадкування, в тому числі основні поняття спадкового права (спадкування, відкриття спадщини, місце відкриття спадщини (ст. ст. 1216-1218, 1220-1221), права та обов'язки особи, які не входять до складу спадщини (ст. 1219), права учасників спадкових правовідносин (ст. ст. 1222-1232-2), порядок та умови спадкування за заповітом (ст. ст. 1233-1257) та за законом (ст. ст. 1258-1267), порядок здійснення права на спадкування (ст. ст. 1268-1282), охорону спадкового майна (ст. ст. 1283-1284) та управління спадщиною (ст. 1285), виконання заповіту (ст. 1286-1295), порядок оформлення права на спадщину (ст. 1296-1301), а також поняття, сторони, форма та порядок укладення і розірвання спадкового договору (ст. 1302-1308). Крім того, рядом статей Цивільного кодексу України передбачаються інші правомочності та обов'язки спадкоємців (ст. ст. 47, 129, 130, 166, 178, 402, 407, 413, 439, 448, 727, 757, 994, 1127) [5].

До регулювання спадкових правовідносин можуть застосовуватися також наступні закони:

1) окремі статті Сімейного кодексу України, які визначають наступне: особистою приватною власністю дружини, чоловіка є майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування (ст. 57), спадкоємці мають право підтримати позовну заяву про виключення імені як батька з актового запису про народження дитини у випадку смерті позивача (ст. 137), особа, позбавлена батьківських прав позбавляється права на спадкування (ст. ст. 166, 242) [11];

2) окремі статті Податкового кодексу України, які визначають особливості оподаткування податком на доходи фізичних осіб операцій з продажу (обміну) об'єктів нерухомого майна, а також непоширення цього порядку на майно, отримане платником податку у спадщину (ст. 172), особливості оподаткування доходу, отриманого платником податку в результаті прийняття ним у спадщину коштів, майна, майнових чи немайнових прав, в тому числі випадки, коли оподаткування здійснюється за нульовою ставкою (ст. 174), а також окремі права та зобов'язання спадкоємців в податковій сфері (ст. ст. 14.1.52, 14.1.54, 14.1.55, 99, 164, 179) [12];

3) окремі статті Цивільного процесуального кодексу України, які визначають правила підсудності щодо окремих процесуальних аспектів вирішення позовів щодо реалізації прав у сфері спадкування (ст. ст. 30, 62, 274, 305-309, 334-338) [13];

4) окремі статті Земельного кодексу України, які визначають можливість набуття у спадщину або передачу у спадщину окремих речових прав (ст. ст. 81-84, 87, 90, 93, 102-1, 131, 140) [14];

5) ст. 11-1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України, яка визначає порядок визначення місця відкриття спадщини у разі якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія або населений пункт, на території

якого органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження, затверджений рішенням Кабінету Міністрів України [15];

6) окремі статті законів України, які містять норми про особливість спадкування часток у майні померлих учасників господарських товариств, селянських господарств та кооперативів та їх переважні права (ст. ст. 7, 65, 65-1, 65-2 Закону України «Про акціонерні товариства», ст. 23 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», ст. 21 Закону України «Про кооперацію», ст. ст. 14, 23, 35, 36 Закону України «Про фермерське господарство», ст. 69 Закону України «Про господарські товариства», ст. 5, 11 Закону України «Про особисте селянське господарство»);

7) окремі статті Закону України «Про нотаріат», в тому числі з питань порядку посвідчення заповітів (ст. 56), зміни і скасування заповітів (ст. 57), вчинення інших нотаріальних дій, пов'язаних із спадковими правовідносинами (ст. ст. 60-69, 71), а також повноваження нотаріусів, уповноважених посадових осіб органів місцевого самоврядування та консульських установ України щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із спадковими правовідносинами (ст. ст. 8, 34, 37, 38, 48);

8) п. 15-1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» та окремі статті Декрету Кабінету Міністрів України «Про державне мито» (п. 3 ст. 3, п.п. 15, 16, 17 ч.1 ст. 4), які визначають особливості сплати судового збору та державного мита під час розгляду справ щодо реалізації спадкових прав;

9) інші закони, які регламентують особливість спадкування окремих прав (ст. 5 Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», ст. 22 Закону України «Про страхування», ст. ст. 7, 27, 29, 36, 44 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 20-1 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», ст. ст. 7, 62, 65, 66 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», ст. ст. 8, 52, 56, 57 79 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» тощо).

Серед підзаконних нормативних актів, які відіграють істотне значення в регулюванні спадкових правовідносин, слід назвати Інструкцію про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджену наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5, Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 р. № 3306/5; Порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. № 419, Положення про державний нотаріальний архів, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 18 травня 2009 р. № 870/5, Правила нотаріального діловодства, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 22 грудня 2010 р. № 3253/5, Порядок державної реєстрації заповітів і спадкових договорів у Спадковому реєстрі, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2011 р. № 491, Положення про Спадковий реєстр України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 7 липня 2011 р. № 1810/5.

Важливе значення для правильного застосування норм спадкового законодавства і вирішення судових спорів, які виникають при спадкуванні майна, мають постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 травня 2013 р. № 24-753/0/4-13 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування», а також рішення Конституційного Суду України, ухвалені щодо офіційного тлумачення норм спадкового права, в тому числі Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Запорожцева Олександра Семеновича щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 1241 Цивільного кодексу України (справа про право на обов'язкову частку у спадщині повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця).

З урахуванням викладеного систему джерел спадкового права України можна представити в наступному вигляді:

I. Основа спадкового законодавства (ст. 41 Конституції України).

II. Міжнародні договори та національне право, які регулюють спадкові відносини, ускладнені іноземним елементом: Закон України «Про міжнародне приватне право», Конвенція щодо колізії законів, які стосуються форми заповідальних розпоряджень, Конвенція про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах, двосторонні договори про правову допомогу та правові відносини в цивільних і сімейних справах, які врегульовують питання спадкування, консульські конвенції в частині врегулювання питань спадкування;

III. Акти цивільного законодавства, які врегульовують спадкові правовідносини: Цивільний кодекс України, в тому числі Книга Шоста, окремі норми, які містяться у інших законах України та прирівнених до них нормативно-правових актах із спадкових питань, постанови Кабінету Міністрів України та правові акти

Міністерства юстиції України із питань, пов'язаних із спадковими правовідносинами.

IV. Правовий звичай або договір – у випадку неврегульованості відносин іншими джерелами права, в тому числі спадкові договори, договори спадкоємців про визначення черговості та розміру спадкових часток.

V. Судова практика із спадкових питань: постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування», лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування».

VI. Рішення Конституційного Суду України, ухвалені щодо офіційного тлумачення норм спадкового права, в тому числі у справі про право на обов'язкову частку у спадщині повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця.

Список використаних джерел:

1. Желонкин С. С., Ивашин Д. И. Наследственное право: Учебное пособие. М.: Юстицинформ, 2014. 134 с.
2. Долинская В. В. Источники гражданского права: Учебное пособие. М.: МГИМО(У) МИД России, 2005. 82 с.
3. Корнеева И. Л. Наследственное право Российской Федерации: Учеб. Пособие. М.: Юристъ, 2005. 301 с.
4. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (із наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. За ред. В. М. Коссака. К.: Істина, 2008. 831 с.
7. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні. – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03. цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2007.
8. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. (із наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
9. Церковна О. В. Особливості регулювання спадкових відносин в міжнародному праві. *Часопис цивілістики*. Випуск 22. С. 103-106.
10. Хороша Т. С. Міжнародні договори як засіб регулювання спадкових відносин з іноземним елементом. *Альманах міжнародного права*. Випуск 12. С. 22-31.
11. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. (із наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
12. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. (із наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16. Ст. 112.
13. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. (із наступними змінами та доповненнями, в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 40-48. Ст. 436.
14. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. (із наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. (із наступними змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.